

Aristoteles' *De motu animalium* in de Middeleeuwen

door

Pieter DE LEEMANS

Summary

This article focuses on the reception of Aristotle's *De motu animalium* in the Middle Ages. The treatise was translated twice. The first translation – which is lost – was used by Albert the Great in his paraphrase *De principiis motus processivi*. The translator probably must be situated in South Italy in the first half or in the middle of the thirteenth century. William of Moerbeke (ca. 1215-1286) is the author of the second translation, which circulated at the University of Paris. It has become clear that he reworked his text on later occasions – a recurrent feature of his translation method. *De motu animalium* was studied and commented rather frequently. The most influential commentary was written by Peter of Auvergne (†1304). It is due to Peter's popularity that Moerbeke's translation was still in use even after new Renaissance translations were made.

1. INLEIDING

Binnen het *Corpus Aristotelicum* nemen de zoölogische geschriften een niet te verwaarlozen plaats in. Hoofdwerk is *De historia animalium*, een dierenencyclopedie in tien boeken, tevens Aristoteles' langste bewaarde traktaat. Verder handelt de Stagirit in vier boeken over de lichaamsdelen (*De partibus animalium*) en in vijf boeken over de voortplanting (*De generatione animalium*). Naast deze grote werken zijn er twee kleine tekstjes – telkens één boek – bewaard over beweging: *De incessu animalium* en *De motu animalium*¹.

Het eerste behandelt op een encyclopedische manier de wijze waarop de verschillende soorten dieren bewegen: (IA 704a4-9)

1. Dit artikel is gebaseerd op mijn doctoraal proefschrift: *Aristotle's De incessu animalium and De motu animalium in the Middle Ages*. Vol. 1: *Medieval Translations*; Vol. 2: *Medieval Commentaries*; Vol. 3: *Text Editions*, K.U.Leuven, 2001.

Van de lichaamsdelen die dieren gebruiken om zich te verplaatsen moeten we onderzoeken waarom elk daarvan is zoals het is en ter wille waarvan dieren ze hebben, als ook de verschillen zowel tussen lichaamsdelen van een en hetzelfde dier als tussen lichaamsdelen van dieren in verschillende klassen².

De “technische” benadering van het onderwerp laat weinig ruimte voor filosofische beschouwingen, die beperkt blijven tot enkele aristotelische *topoi*.

De titel “*De incessu animalium*” lijkt een uitvinding van de humanist Juan Ginés de Sepúlveda (1490-1573)³, al heeft hij zijn verspreiding vooral te danken aan een andere belangrijke vertaler en commentator, Niccolò Leonico Tomeo (1456-1531)⁴. In de Middeleeuwen was de tekst bekend als *De progressu animalium*, zoals Willem van Moerbeke (ca. 1215-1286) de Griekse titel Περὶ πορείας ζώων vertaalde. Van deze middeleeuwse vertaling zijn een honderdtal handschriften bewaard; toch werd de tekst nauwelijks bestudeerd in de Middeleeuwen. Slechts één commentaar – voor zover bekend – is bewaard, en dan nog maar in één enkel handschrift⁵. Verder schittert *De incessu animalium* door zijn afwezigheid in de *Parvi Flores*, zonder twijfel het meest invloedrijke middeleeuwse florilegium⁶. Alle andere dierkundige geschriften zijn hierin wel vertegenwoordigd. Één bloemlezing hebben we gevonden waar *De incessu animalium* wordt vermeld; maar – ironie van de fortuin – hierin staan de citaten onder de hoofding “*primi de motibus sunt propositiones sequentes*”⁷.

De geringe interesse van de middeleeuwers voor *De incessu animalium* staat in schril contrast met de receptie van het filosofisch interessantere *De motu animalium* (= *MA*). Deze tekst behandelt de algemene principes en oorzaken van (plaats)beweging. Bij de aanvang zegt Aristoteles: (*MA* 698a4-7)

2. ARISTOTELES *Over Dieren*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door R. FERWERDA, Groningen, 2000, p. 180.

3. Over Sepúlveda, zie C.H. LOHR, *Latin Aristotle Commentaries. II. Renaissance Authors* (Corpus Philosophorum Medii Aevi, Subsidia VI), Firenze, 1988, pp. 419-420. Voor een analyse van zijn vertalingen, zie A. COROLEU, “A Philological Analysis of Juan Ginés de Sepúlveda’s Latin Translations of Aristotle and Alexander of Aphrodisias”: *Euphrosyne. Revista de Filología Clásica* 23 (1995), pp. 175-195. Een groep Spaanse professoren werkt o.l.v. Prof. Julián Solana (Cordoba) aan de uitgave van Sepúlveda’s *Opera Omnia*.

4. Over Tomeo, zie o.a. LOHR, *op. cit.* (nt. 3), pp. 219-220. Tomeo publiceerde niet alleen een vertaling (annex commentaar) en parafrase van *MA*, maar ook een nieuwe Griekse tekstuitgave.

5. Bologna, *Collegio di Spagna, Balborn. 159*, fol. 163r-171v.

6. Uitgegeven door J. HAMESSE (ed.), *Les Auctoritates Aristotelis. Un florilège médiéval. Étude historique et édition critique* (Philosophes Médiévaux Tome XVII), Leuven-Paris, 1974.

7. “Uit het eerste boek van *De motibus* komen de volgende stellingen”.

Wat we nu moeten onderzoeken is in algemene zin de gemeenschappelijke oorzaak <τῆς κοινῆς αἰτίας> waardoor beweging plaats vindt, van welke aard deze beweging ook is. Sommige dieren bewegen zich immers door te vliegen, andere door te zwemmen, weer andere door te lopen en andere op nog andere manieren⁸.

Aristoteles beperkt zich echter niet tot plaatsbeweging. Hij spreekt ook over de andere soorten van "beweging" (kwalitatieve en kwantitatieve verandering) die in een levend wezen plaats vinden, en over de beweging van het universum.

In dit artikel zullen we enkele aspecten van de receptie van *De motu animalium* belichten. Na een blik op de situatie vóór 1250, zullen we eerst de twee middeleeuwse Latijnse vertalingen bespreken. Vervolgens zullen we kort ingaan op de middeleeuwse commentaartraditie in het algemeen, om te eindigen met de belangrijkste commentator, Petrus de Alvernia.

2. DE MOTU ANIMALIUM VÓÓR 1250

Men stelt vast dat Aristoteles' biologische werken – en bijgevolg ook *De motu animalium* – reeds in de oudheid nauwelijks bestudeerd werden. De enige schrijver van wie men weet dat hij ze behandelde, is Nicolaus Damascenus. Deze filosoof uit de eerste eeuw v.C. schreef een compendium van Aristoteles' filosofie dat ook de dierkundige geschriften en het pseudo-aristotelische *De plantis* omvatte.

Verwonderlijk kan men het dus niet noemen dat *MA* in vergetelheid raakte. In de Arabische wereld lijkt men het werk niet gekend te hebben. De enkele referenties die men vindt, verwijzen wellicht naar het compendium van Damascenus, eerder dan naar de oorspronkelijke tekst. Dit is in elk geval wat Averroes suggereert in zijn commentaar op *De anima*, 1.3. comm. 54:

Et ipse locutus fuit in hoc tractatu quem fecit de motu animalium: sed iste tractatus non venit ad nos, sed quod transferebatur ad nos, fuit modicum de abbreviatione Nicolai.

En hij heeft er zelf over gesproken in het traktaat dat hij schreef over de beweging van dieren. Dat traktaat is niet tot ons gekomen. Wat we ervan kennen is beperkt en komt uit de *Abbreviatio* van Nicolaus.

8. FERWERDA, *op. cit.* (nt. 2), p. 162.

In de byzantijnse wereld was de tekst misschien niet verdwenen, maar alleszins werd hij lange tijd niet bestudeerd. Michael van Ephese (twaalfde eeuw) was de eerste om hem uitvoerig te becommentariëren. Later zouden nog parafrases van Metochites en Pachymeres volgen.

In het Latijnse Westen kende men de tekst tot in het midden van de dertiende eeuw helemaal niet. Men wist hooguit – uit andere werken – dat Aristoteles een traktaat over het onderwerp had geschreven. Deze vaststelling wekt enige verwondering. Per slot van rekening hadden vertalers rond 1220 bijna het hele *Corpus Aristotelicum* toegankelijk gemaakt voor de toenmalige intelligentsia. Sommigen hadden daarbij gesteund op een Arabische grondtekst, maar anderen op de originele Griekse versie.

Er is één merkwaardige uitzondering op de westerse onwetendheid. In het Griekse handschrift *Florence, Bibl. Laur., 87, 4 (C^o)*, geschreven in de twaalfde eeuw, vindt men op de beginpagina van *MA* een Latijnse inhoudsopgave van de tekst in een wellicht eveneens twaalfde-eeuwse hand⁹. De auteur hiervan is onbekend: op basis van paleografische criteria kan men evenwel Burgundio van Pisa of Willem van Moerbeke uitsluiten. Toch illustreert deze notitie dat iemand die Grieks machtig was en dus in staat zou geweest zijn de tekst te vertalen, hem bekeek, er de aandacht wou op vestigen maar hem toch niet vertaalde.

De 'frustratie' die ontstond uit het besef dat Aristoteles' tekst over beweging van dieren niet bekend was, bereikte een hoogtepunt iets na 1250, toen Albertus Magnus zijn *Parva Naturalia* schreef. De Duitse dominicaan meende dat de tekst over beweging goed zou gepast hebben binnen dit kader. Bij ontstentenis van de originele tekst schreef hij zelf maar een traktaat, dat hij "*De motibus animalium*" noemde. Groot moet zijn verbazing geweest zijn, toen hij enkele jaren later tijdens een van zijn reizen een Latijnse vertaling van Aristoteles' tekst vond.

3. ALBERTUS MAGNUS EN *DE MOTU ANIMALIUM*

Over de ontdekking van de vertaling heeft Albertus ons zelf ingelicht in het voorwoord van zijn parafrase van deze vertaling, getiteld *De principiis motus processivi*:

9. Dezelfde hand maakte een gelijkaardige aantekening in *IA*.

De modo ergo huius motus, licet iam in libro De Motibus Animalium hoc quod sensimus, tradiderimus, tamen quia postea in Campania iuxta Graeciam nobis agentibus pervenit ad manus nostras libellus Aristotelis de motibus animalium, etiam hic ea quae tradidit, interpolare curavimus, ut sciatur, si in aliquo ea quae ex ingenio proprio diximus, deviant a Peripateticorum principis subtilitate¹⁰.

Wat we over de wijze van deze beweging aanvoelden, hebben we reeds uiteengezet in het boek *De motibus animalium*. Op een later tijdstip echter, tijdens activiteiten in Campania bij Griekenland, is het boekje van Aristoteles over bewegingen van dieren in onze handen gekomen. Daarom hebben we ervoor gezorgd zijn uiteenzettingen ook hier in te voegen, opdat men zou weten of onze eigen inzichten in een of ander opzicht afwijken van de genuanceerde uiteenzetting van de leider van de Peripatetici.

Albertus geeft hier duidelijk aan waarin *De motibus animalium* verschilt van de nieuwe tekst. De eerste tekst was gebaseerd op eigen inzichten, terwijl de tweede terugging op de aristotelische tekst zelf. Door de nieuwe parafrase wou hij lezers toelaten zijn eerdere schrijfsels te toetsen aan de genuanceerde uiteenzetting van de Stagirit. Verder stelt hij dat hij de vertaling vond tijdens een reis in *Campania iuxta Graeciam*, een uitdrukking die aanleiding gaf tot velerlei interpretaties aangaande locatie en datering¹¹.

Dat Albertus tijdens zijn reis niet de vertaling van Willem van Moerbeke vond, werd overtuigend aangetoond door Bernhard Geyer¹². Geyer beschikte echter niet over een handschrift van de vertaling en drukte de hoop uit dat de uitgevers van de *Aristoteles Latinus* er een spoor zouden van terugvinden. Inmiddels is gebleken dat geen van de honderdzeventig handschriften waarin *MA* voorkomt, de anonieme vertaling of een fragment ervan bevat.

Volgens het uitgaveschema van de *Aristoteles Latinus* moeten ook de fragmentarisch bewaarde middeleeuwse Grieks-Latijnse vertalingen van Aristoteles uitgegeven worden. De vertaling die Albertus vond, moest dus "gereconstrueerd" worden, en wel op basis van zijn parafrase, die immers de enige sporen ervan bevat. De parafrase werd grondig vergeleken met de Griekse tekst (en occasioneel met Moerbekes vertaling), waarbij Latijnse equiva-

10. ALBERTUS MAGNUS, *Liber de principii motus processivi*, edidit B. GEYER (Alberti Magni Opera Omnia XII, 2), Köln, 1955, p. 48.

11. Cf. P. DE LEEMANS, "The Discovery and Use of Aristotle's *De motu animalium* by Albert the Great" in: J.A. AERTSEN / A. SPEER (edd.), *Geistesleben im 13. Jahrhundert* (Miscellanea Mediaevalia Band 27), Berlin-New York, 2000, pp. 170-188.

12. GEYER, *ed. cit.* (nt. 10), pp. XXIV-XXVII.

lenten van een Grieks woord werden gemarkeerd. Een vergelijking met (te)veel onbekenden, zo bleek.

In de eerste plaats weten we niet hoe getrouw Albertus met de vertaling omging. Hij schreef geen commentaren *stricto sensu* maar parafrazen, waarin hij de oorspronkelijke aristotelische tekst – soms onherkenbaar – verweefde. Aangezien zijn eigen discours een eigen logische structuur had, paste hij logischerwijs grammaticale structuren, lexicale categorieën, woordorde, partikels... hieraan aan. Bovendien is het niet uitgesloten dat hij woorden – al dan niet opzettelijk – weglief of verving.

Een tweede probleem betreft de brontekst van de vertaling. In een tijd waarin men niet zomaar naar een bibliotheek kon stappen om een kritische editie van Aristoteles uit de rekken te nemen, moest een vertaler een beroep doen op handschriftelijk materiaal. Zijn naar de gewoonten van de tijd woord-voor-woordvertaling weerspiegelde bijgevolg alle particulariteiten, alle domste schrijffouten van het handschrift dat hij gebruikte. Een vergelijking van de parafrase met de Griekse tekst moest dus niet gesteund zijn op een kritisch uitgegeven tekst, maar op een vergelijking met het door de vertaler gebruikte handschrift of een dat er dicht bij aanleunde. Maar hoe kan men dit handschrift opsporen als men niet zeker is van de tekst van de vertaling?

Heeft een dergelijke reconstructie gezien deze onbekenden wel zin? Al moet men zich bewust blijven van het hypothetisch karakter van de reconstructie, toch is ze noodzakelijk voor een juist begrip van de parafrase zelf. Een commentaar weerspiegelt immers de tekst die aan de basis ervan ligt; eigenaardigheden in deze tekst leiden bijgevolg tot dito interpretaties. Laten we even ingaan op een opmerkelijk voorbeeld.

In *MA* argumenteert Aristoteles onder meer tegen de theorie die stelt dat Atlas het universum beweegt en daarbij steunt op de onbewogen aarde. Als Atlas het universum zou bewegen, zou hij een enorme kracht uitoefenen op de aarde – waarop hij immers steunt. Als gevolg hiervan zou de aarde niet langer in rust kunnen blijven en uit het centrum van het universum weggeduwd worden. Dit zou de vernietiging van het universum tot gevolg hebben – iets wat volgens Aristoteles onmogelijk is. In deze context stelt hij: (699b14-15)

Als namelijk iemand door de kracht van de beweging de rusttoestand van de aarde zal overwinnen, is het duidelijk dat hij die uit het midden vandaan zal doen bewegen¹³.

13. FERWERDA, *op. cit.* (nt. 2), p. 166.

Albertus parafraseert deze zin als volgt:

Si enim nos stationem et firmitatem immobilitatis et stationis terrae superponamus potentiae caeli in mobilitate ita ut dicamus terram fortio-riorem esse in stando quam caelum possit moveri, tum¹⁴ manifestum sit secundum Pythagoricos quod terra movet caelum a medio centro, in quo stat.

Als we immers de rusttoestand en het vermogen van de aarde om onbeweeglijk en in rust te blijven zouden stellen boven de kracht van de hemel in zijn beweeglijkheid, zodat we zeggen dat de aarde krachtiger is in haar rust dan het vermogen van de hemel om bewogen te worden, dan zou het volgens de Pythagorici duidelijk zijn dat de aarde vanuit de middelpositie waarin ze zich bevindt, de hemel beweegt.

In deze zin verdraait Albertus de aristotelische gedachte. In plaats van te zeggen wat er zou gebeuren als de beweging van het universum de rust van de aarde zou verstoren, spreekt hij over de rust van de aarde die de beweeglijkheid van de hemel te boven gaat. Hoe kan men deze tegenspraak verklaren?

De Griekse tekst van de voorwaardelijke bijzin luidt als volgt:

ἀν γὰρ τις ὑπερβάλλῃ τῇ δυνάμει τῆς κινήσεως τὴν τῆς γῆς ἡρεμίαν, ...

Het Griekse werkwoord ὑπερβάλλω wordt geconstrueerd met een direct voorwerp en met een instrumentele datief: iets overwinnen door middel van iets. In het Latijn zou deze datief met een instrumentele ablatief moeten vertaald worden. De vertaler interpreteerde deze wending verkeerd; hij beschouwde τῇ δυνάμει als een datief bij samengestelde werkwoorden, meer bepaald ὑπερ-(βάλλω). Deze interpretatie is weerspiegeld in (of geïnspireerd door) zijn vertaling van het werkwoord, *superpono*. Terwijl de Griekse werkwoorden samengesteld met ὑπερ- niet gevolgd worden door een datief, is dit de normale constructie voor Latijnse werkwoorden samengesteld met *super-*. Aangezien Albertus enkel beschikte over zijn vertaling, probeerde hij een plausibele uitleg te geven van deze passage en interpreteerde hij de rest van de zin in het licht van de voorwaardelijke bijzin. Dit voorbeeld illustreert dus duidelijk het belang van de reconstructie voor een correcte evaluatie en appreciatie van Albertus' parafrase.

Enigszins onverwacht bleek het onderzoek naar de Griekse bronnen van de verloren vertaling bijzonder vruchtbaar. De ver-

14. GEYER, *op. cit.* (nt. 10), p. 53 leest *cum* i.p.v. *tum* en stelt dat de zin een anakoloet bevat.

treksituatie was echter niet gunstig. De Griekse teksttraditie van *MA* werd immers nog niet behoorlijk bestudeerd, al heeft de editie annex vertaling en commentaar van Martha Craven Nussbaum in (een deel van) de wetenschappelijke wereld het label "definitief" gekregen¹⁵. We willen hier niet Nussbaums merites in twijfel trekken; ze heeft meer handschriften gebruikt dan haar voorgangers, en de tekst onderworpen aan een grondige analyse. Toch zijn enkele kritische bedenkingen meer dan wenselijk; we vermelden het voornaamste bezwaar. Nussbaums selectie van handschriften die ze voor het eerst gecollationeerd heeft, steunt niet op tekstuele criteria maar op hun leeftijd. Het merendeel van de handschriften wordt met het *recentiores-deteriores*-principe onder de mat geveegd. Als de meeste handschriften van recente datum zijn, is deze handelwijze nog twijfelachtiger dan normaal. Mede hieruit volgt dat Nussbaums stemma te simplistisch is en geen aandacht schenkt aan contaminatie. (Vergelijk met het uiterst gecompliceerde stemma van *De incessu animalium*, een traktaat dat vaak in dezelfde handschriften voorkomt¹⁶).

Ondanks haar gebreken was het toch Nussbaums editie annex studie die ons op het spoor bracht van de Griekse traditie die aan de basis lag van de anonieme vertaling. Onze vergelijking van de parafrase met de Griekse teksttraditie had uitgewezen dat lezingen van de *Vaticanus graecus 1339*, uit de veertiende eeuw, meer dan eens (maar zeker niet altijd) de tekst van de parafrase – en dus de achterliggende vertaling – leken te verklaren¹⁷. Nu stelt Nussbaum dat een aantal van de karakteristieke lezingen van deze codex ook voorkomen in het handschrift *Florence, Bibl. Laur., 87, 21 (Z^a)*, eveneens uit de veertiende eeuw. Van dit laatste handschrift biedt ze echter geen collaties, want: "It is of none <nl. belang> to the text critic. It is the sloppiest manuscript of Aristotle I have ever examined"¹⁸. Toen enkele steekproeven leken te suggereren dat het Florentijnse handschrift dichter bij de parafrase stond dan de genoemde *Vaticanus*, besloten we *Z^a* nader te bekijken. Een vol-

15. Martha CRAVEN NUSSBAUM, "The text of Aristotle's *De motu animalium*": *Harvard Studies in Classical Philology* 80 (1976), pp. 111-159; ID., *Aristotle's De Motu Animalium*, Princeton, 1985².

16. Cf. Friederike BERGER, "Bemerkungen zur Überlieferungsgeschichte der aristotelischen Schrift *De Incessu Animalium*", in: F. BERGER / C. BROCKMANN e.a. (edd.), *Symbolae Berolinenses für Dieter Harlfinger*, Amsterdam, 1993, pp. 23-42.

17. Deze vergelijking gebeurde aan de hand van de editie van P. LOUIS, *ARISTOTE, Marche des animaux. Mouvements des animaux. Index des traités biologiques* (Collection des Universités de France), Paris, 1973, aangezien Nussbaum niet alle varianten van *P* heeft opgenomen in haar kritisch apparaat.

18. NUSSBAUM, *art. cit.* (nt. 15), p. 132.

ledige collatie bevestigde onze vermoedens. Heel regelmatig bieden de karakteristieke lezingen van *Z^a* – die we hier helaas niet kunnen bespreken – een sluitende verklaring voor ogenschijnlijke anomalieën in de parafrase.

Deze vaststelling wordt helemaal interessant wanneer we ze verbinden met andere gegevens. *Z^a* werd geschreven in Zuid-Italië, in het beroemde scriptorium van Hagias Nikolaos in Casole nabij Otranto. Naast *De motu animalium* bevat het, onder andere, *De lineis insecabilibus*, een traktaat dat in het Latijn werd vertaald door Robert Grosseteste, bisschop van Lincoln. Uit onderzoek blijkt nu dat van de bewaarde handschriften *Z^a* het dichtst aanleunt bij deze vertaling, maar wel niet zelf als *Vorlage* gediend heeft¹⁹. Grosseteste zelf leerde Grieks van een zekere Nicolaus Graecus, afkomstig uit Zuid-Italië. Deze Nicolaus bracht voor de bisschop een Grieks handschrift met commentaren van Eustratius, Michael van Ephese en Aspasius op de *Ethica Nicomachea* mee; het is dus niet uitgesloten dat een van Grossetestes Zuid-Italiaanse medewerkers ook het model voor diens vertaling van *De lineis* importeerde.

Deze en andere (interne) beschouwingen laten toe de anonieme vertaler van *De motu animalium* te situeren in de eerste helft of het midden van de dertiende eeuw in Zuid-Italië. Het is alleszins bekend dat er in die contreien, aan het hof van koning Manfred van Sicilië, een "Humanistenkreis" bestond die zich in opdracht van de vorst bezig hield met het vertalen van allerlei filosofische teksten²⁰. In een brief aan de universiteit van Parijs, te dateren rond 1263, schreef de koning zelf dat hij voor deze taak een beroep had gedaan op *viros electos et utriusque lingue prolatione peritos*, uitgelezen mannen, die beschikten over een grondige kennis van beide talen (nl. Latijn en Grieks)²¹. De anonieme vertaler past wellicht in deze traditie.

19. Cf. D. HARLFINGER, *Die Textgeschichte der Pseudo-Aristotelischen Schrift ΠΕΡΙ ΑΤΟΜΩΝ ΓΡΑΜΜΩΝ. Ein kodikologisch-kulturgeschichtlicher Beitrag zur Klärung der Überlieferungsverhältnisse im Corpus Aristotelicum*, Amsterdam, 1971, pp. 153-157.

20. Cf. R. SELIGSOHN, *Die Übersetzung der ps.-aristotelischen Problemata durch Bartholomaeus von Messina. Text und textkritische Untersuchungen zum ersten Buch*, Berlin, 1933, p. 16.

21. H. DENIFLE / E. CHATELAIN, *Chartularium Universitatis Parisiensis*. Tomus I, Paris, 1899 (anastatische herdruk Brussel, 1964), pp. 435-436 (nr. 394).

4. WILLEM VAN MOERBEKE (CA. 1215-1286)

Handschriftelijk materiaal is er voor de tweede middeleeuwse vertaling van *MA* in overvloed. De tekst is bewaard in ongeveer honderdzeventig handschriften. Al wordt in geen van hen de vertaling toegeschreven aan Willem van Moerbeke, toch wordt zijn auteurschap op grond van comparatief linguïstisch onderzoek algemeen aanvaard.

Ook een datering ontbreekt in de handschriften. Het colofon in het handschrift *Florence, Bibl. Laur., 168 (Fa)*, dat alle zoölogische traktaten bevat, vermeldt wel als datum van de voltooiing 23 december 1260, maar dit verwijst (wellicht) enkel naar de tekst die het colofon onmiddellijk voorafgaat, *De partibus animalium*²². Op grond van lexicaal onderzoek heeft F. Bossier de vertaling van *MA* echter weten te dateren rond of kort na 1260; het zou dus een van Moerbekes eerste vertalingen zijn²³.

Het groot aantal bewaarde handschriften is mede te wijten aan het feit dat de tekst in een min of meer gestandaardiseerde vorm circuleerde aan de universiteit van Parijs. Om het kopiëren van studieteksten te vergemakkelijken en de uniformiteit ervan te verzekeren ontwikkelde men immers rond het midden van de dertiende eeuw het systeem van de zogenaamde *peciënexemplaren*. Een *peciënexemplaar* was een in katernen (*pecia*) opgesplitst handschrift, waarvan de tekst door de universitaire overheid was geautoriseerd en dat geïnteresseerden tegen betaling konden kopiëren. Het oorspronkelijke exemplaar werd vaak naderhand verbeterd, ontdubbeld of vervangen door een kopie.

De overgrote meerderheid van de *MA*-handschriften gaat terug op een of ander stadium van deze Parijse traditie. Uniek daarbij is dat de tekst – en ook *De incessu animalium* – voorkwam in twee verschillende collecties. De eerste collectie bevatte Aristoteles' zoölogische geschriften in een vaste volgorde: *De historia animalium*, *De incessu animalium*, *De motu animalium*, *De partibus animalium* en *De generatione animalium*. De tweede collectie was een allegaartje van korte aristotelische en pseudo-aristo-

22. Voor een overzicht van de interpretaties van dit colofon zie W. VANHAMEL, "Biobibliographie de Guillaume de Moerbeke" in: J. BRAMS / W. VANHAMEL (edd.), *Guillaume de Moerbeke. Recueil d'études à l'occasion du 700e anniversaire de sa mort (1286)* (Ancient and Medieval Philosophy De Wulf-Mansion Centre Series I, VII), Leuven, 1989, pp. 332-333.

23. F. BOSSIER, "Méthode de traduction et problèmes de chronologie" in: BRAMS/VANHAMEL, *op. cit.* (nt. 22), pp. 257-294.

telische teksten, waaronder een aantal teksten die deel uitmaken van wat wij kennen als *Parva Naturalia*.

Een bevredigende verklaring voor deze dubbele situatie is er niet, al kan men vermoeden dat inhoudelijke overeenkomsten met beide collecties (of met bepaalde teksten erin) een rol hebben gespeeld. In elk geval doet een gelijkaardige situatie zich voor in de commentaartraditie, waar *MA* niet alleen als een dierkundig geschrift wordt beschouwd maar ook – en vooral – als een deel van de *Parva Naturalia*.

De handschriften die niet behoren tot de Parijse traditie zijn eerder zeldzaam. Hun aantal is omgekeerd evenredig met hun tekstkritisch belang. Terwijl de Parijse handschriften *grosso modo* één stadium van de tekst vertegenwoordigen, bieden de onafhankelijke handschriften een meer dynamisch beeld van de tekstgeschiedenis. Onderzoek had reeds uitgewezen dat Moerbeke meermaals zijn eigen vertalingen herwerkte, al dan niet op basis van nieuw Grieks handschriftelijk materiaal. Dit bleek ook te gelden voor *De motu animalium*; sporen van de opeenvolgende vertaalstadia vindt men juist in de onafhankelijke handschriften. Bovendien staan deze handschriften vaak dicht bij de autograaf van Moerbeke op plaatsen waar de hele Parijse traditie in de fout gaat.

In deze context is het onmogelijk om een gedetailleerd overzicht te geven van de vertaalstadia. Het moge volstaan te weten dat Moerbeke zijn oorspronkelijke versie tweemaal herzag op basis van hetzelfde of een nauw verwant Grieks handschrift, waarbij de eerste revisie slechts een tussenstadium vormde. Bovendien bleven zijn correcties beperkt tot geïsoleerde plaatsen in de tekst. Het volgende voorbeeld illustreert sprekend Moerbekes werkwijze.

Wanneer Aristoteles argumenteert dat beweging uiteindelijk een onbeweeglijke oorzaak veronderstelt, citeert hij drie verzen uit Homerus' *Ilias* (*MA* 699b37-700a2)²⁴:

ἄλλ' οὐκ ἂν ἐρύσαιτ' ἐξ οὐρανόθεν πεδίοιονδε
Ζῆν' ὑπατον πάντων, οὐδ' εἰ μάλα πολλὰ κάμοιτε·
πάντες δ' ἐξάπτεσθε θεοὶ πᾶσαι τε θείαινα.²⁵

24. Kritisch apparaat zoals in NUSSBAUM, *art. cit.* (nt. 15), p. 137. Sommige varianten (bv. μήστορα πάντων / ἐξάπτεσθαί) zijn meer geattesteerd dan men op grond hiervan zou kunnen denken.

25. "Maar Zeus kunnen jullie niet uit de hemel naar de aarde slepen, de hoogste van alle goden, met hoe grote inspanning ook: pak hem maar vast, godinnen allemaal, en goden alle ook." (FERWERDA, *op. cit.* (nt. 2), p. 167).

ἐρύσαιτ': ἐρύσετ' *E*, ἐρύσετε *O^dS* || πάντων *EYO^dS*: μήστορα πάντων
PN, μήστορα *XH^dL* || μάλα πολλά κάμοιτε: μάλλα πολλά κάκάμοιτε
S || ἐξάπτεσθε: ἐξάπτοισθε *X*, ἐξάπτεσθαι *E*

In de meeste handschriften vindt men de volgende vertaling:

sed non utique amovebunt e celo in terram
 Iovem suppreum omnium, neque si valde multum laborent
 apprehendere omnes dii omnesque dee.

In één tak van de onafhankelijke handschriften (**x**) treft men een andere vertaling aan:

sed non utique effluet celitus campum autem
 vivere infimum omnium, neque si multo magis laborent
 extrudere omnes dii omnesque theanee.

De vertaling in **x** is duidelijk inferieur. *Infimum* (variante lezing *infinitum*) zou het equivalent van ὑπατον moeten zijn: een corruptie of een foute interpretatie. *Campum autem* komt overeen met πεδιονδε, *vivere* met Ζῆν⁷. Beide vertalingen vinden hun oorsprong in een Griekse variant, wellicht geholpen door een onvoldoende kennis van het Homerische idioom. Het richtingaangevende suffix -δε wordt in minstens vijf handschriften afgesplitst en geaccentueerd (πεδιον δε), terwijl het afkappingsteken na ζῆν in minstens drie handschriften wordt weggelaten. Bovendien kent Moerbeke het Homerische θέαιναi nog niet, dat hij transcribeert. Omdat het onwaarschijnlijk is dat Moerbeke de vertaling die in de meeste handschriften voorkomt, later zou vervangen hebben door de gebrekkige vertaling in **x**, kunnen we concluderen dat **x** een ouder stadium van de vertaling vertegenwoordigt.

De lezing die aan de basis ligt van *effluet* is onduidelijk; in elk geval niet ἐρύσετε of (het eveneens geattesteerde) ἐρύσαιτε *plenis litteris*. Moerbeke interpreteerde wellicht de afgekorte vorm als een derde persoon enkelvoud. *Amovebunt* daarentegen is een betere vertaling van hetzelfde Griekse woord, maar de uitgang derde persoon meervoud schijnt geen equivalent te hebben.

Dat de revisie gebeurde op basis van een ander Grieks handschrift, blijkt uit de uitdrukkingen *multo magis* en *valde multum*. Omdat de bestaande edities geen varianten vermelden, zou men kunnen opperen dat ze beide vertalingen zijn van μάλα πολλά. De vijftiende-eeuwse handschriften *Erlangen, Universitätsbibl. 1227 (89) (E^r)* en *Berlijn, Staatsbibl. Preuss. Kulturbesitz, Philipps gr.*

1507 (B) lezen echter niet μάλα maar πάνυ πολλά. In Moerbekes taaleigen is *valde* eerder de vertaling van πάνυ dan van μάλα.

De vermelding van B en E' in deze context is niet toevallig. Samen met de handschriften *Alexandrië*, *Βιβλιοθήκη τοῦ Πατρι-αρχειῖου*, 87 (saec. XV; T) en *Parijs, Bibl. Nat., gr. 1859* (saec. XIV; b) vormen ze een groep waarvan de lezingen vaak een equivalent bieden voor de revisie-elementen in Moerbekes vertaling. Geen van deze handschriften werd tot nog toe gebruikt door een uitgever; wel waren een aantal van de karakteristieke – en voor de tekstconstitutie noodzakelijke – lezingen bekend via de gecontamineerde codex *Vaticanus graecus 1339* (P). Met de ontdekking van deze vier handschriften hebben we dus een rechtstreekse toegang tot een vrijwel onbekende en waardevolle tak in de handschriftelijke traditie.

5. MIDDELEEUWSE COMMENTAREN OP *DE MOTU ANIMALIUM*

The only full-length commentaries ever written on the *MA* (to my knowledge) are the twelfth-century commentary by Michael of Ephesos and the thirteenth-century treatise *De Principiis Motus Progressivi* of Albertus Magnus. Short paraphrases were written by a number of mediaeval philosophers, among which those of Buridan and Burley have recently been edited, and are occasionally useful.

Zo luidt het oordeel van Martha Nussbaum over de commentaartraditie van *De motu animalium*²⁶. Hoewel *MA* nooit evenveel aandacht ontving als sommige andere teksten (bv. *De anima*), is deze stelling niet juist. We beperken ons hier tot de middeleeuwse Latijnse commentaren.

Men moet een onderscheid maken tussen de commentaren die waren gebaseerd op de anonieme vertaling enerzijds en op die van Moerbeke anderzijds. Over de eerste kunnen we kort zijn. De anonieme vertaling werd, zoals gezegd, enkel gebruikt door Al-

26. NUSSBAUM, *op. cit.* (nt. 15), p. XX. Ter verdediging van Nussbaum kan men aanvoeren dat haar eerste bedoeling was *MA* uit te geven en te becommentariëren. De middeleeuwse *Questiones* zijn hiervoor minder geschikt, omdat ze geen lopende commentaar bieden op de tekst. Bovendien is het verstaanbaar dat Nussbaum zich niet met handschriftelijk onderzoek m.b.t. de middeleeuwse commentaren heeft bezig gehouden. Haar onwetendheid m.b.t. Petrus de Alvernia's commentaar, die men bezwaarlijk een "korte parafrase" kan noemen, wekt echter verbazing, temeer da.a.: deze tekst meermaals werd uitgegeven. Bovendien gaat ze voorbij aan meerdere (gedrukte) renaissancecommentaren. Eveneens opmerkelijk is dat zij Geyers uitgave van Albertus Magnus' parafrase (nt. 10) niet kent, maar de uitgave van Borgnet uit 1891 gebruikt.

bertus Magnus in zijn parafrase *De principiis motus processivi*. Deze tekst kende op zijn beurt een zekere verspreiding, wat zich uit in de eenentwintig bewaarde handschriften²⁷. Deze verspreiding is mede te wijten aan het feit dat aan de universiteit van Parijs een peeciënexemplaar van de tekst circuleerde²⁸.

Ongetwijfeld vergeleken middeleeuwse geleerden de parafrase met Moerbekes vertaling. In het handschrift *Parijs, Bibl. Nat., lat. 14727 (Gc)* noteerde iemand bij het begin van de vertaling: *Hic incipit Dominus Albertus librum suum De principiis motus progressivi*; in de rand voegde hij de titels van Albertus' parafrase toe. Omgekeerd annoteerde iemand in het handschrift *Bologna, Collegio di Spagna, 159* Albertus' tekst met fragmenten van Moerbekes vertaling.

Het was Willems vertaling die ervoor zorgde dat *MA* een vast onderdeel van het *Corpus Aristotelicum* werd. De tekst vormde al gauw het onderwerp van zowel lopende commentaren (zogenaamde commentaren *per modum scripti*) als van een uitvoerige *questiones*-literatuur (waarbij bepaalde vraagstukken uit de aristotelische tekst werden gelicht, voor- en tegenstanders aan het woord kwamen, alvorens de commentator zelf zijn eigen mening formuleerde). Hierbij valt het op dat de commentatoren de tekst – net zoals *De incessu animalium* – beschouwden als een deel van de zogenaamde *Parva Naturalia* en niet als een dierkundig traktaat²⁹.

Dit blijkt bijvoorbeeld uit de indeling van Aristoteles' natuurfilosofie die Joannes de Janduno (ca. 1285-1328) in zijn *Physica*-commentaar geeft. De zesde sectie, die handelt over bezielde lichamen, is onderverdeeld in vier divisies: 1) *De anima*; 2) *Parva Naturalia*; 3) *De animalibus*; 4) *De vegetabilibus*. Tot de *Parva Naturalia* worden ook *De incessu animalium* en *De motu animalium* gerekend³⁰. Een gelijkaardig concept vinden we ook in de *Parvi Flores*. In dit florilegium komt *MA* na *De morte* en vóór *De*

27. Cf. W. FAUSER, *Die Werke des Albertus Magnus in ihrer handschriftlichen Überlieferung. Teil I. Die echten Werke* (Alberti Magni Opera Omnia. Tomus subsidiarius I), Aschendorff, 1982, pp. 166-169.

28. Cf. DENIFLE/CHATELAIN, *op. cit.* (nt. 21), Tomus II, p. 111.

29. Volgens de moderne opvatting maken zes teksten deel uit van deze *Parva Naturalia*: *De sensu et sensato*, *De memoria et reminiscencia*, *De sompno et vigilia*, *De longitudine et brevitate vitae*, *De iuventute et senectute* en *De respiratione*. Traditioneel worden de drie eerste hiervan als psychologisch, de drie laatste als fysiologisch bestempeld. In de Middeleeuwen verdeelde men *De respiratione* onder in *De respiratione* en *De morte et vita*.

30. Cf. IOANNIS DE IANDUNO (...) *super octo libros Aristotelis De physico auditu subtilissimae quaestiones* (...), Venetiis apud Iuntas, 1551, *Praefatio, secunda pars*.

animalibus aan de beurt³¹. *De incessu animalium* is, zoals gezegd, afwezig. Er is inderdaad een opmerkelijk verschil tussen het theoretische kader en de concrete uitwerking ervan in commentaren. Joannes vermeldt wel *De incessu animalium* als onderdeel van de *Parva Naturalia* maar becommentarieerde hem nooit – wat hij wel deed met *De motu animalium*.

Omdat we in deze context niet kunnen ingaan op alle commentatoren, zullen we ons beperken tot Petrus de Alvernia (†1304), die als eerste zijn commentaar baseerde op Moerbekes vertaling³². Petrus is voornamelijk bekend als de persoon die Thomas Aquinas' commentaren op *De celo* en de *Politica* voltooide. Men heeft zelfs geopperd dat hij bij Thomas studeerde aan de *artes*-faculteit in Parijs, maar dit is eerder onwaarschijnlijk. Wel kan men hem een leerling van Thomas noemen in zoverre dat hij door diens leer werd geïnspireerd³³.

Petrus schreef een groot aantal theologische en filosofische werken, die alle getuigen van zijn academische carrière. Zijn commentaar *per modum scripti* op de *Parva Naturalia*, wellicht bedoeld als aanvulling bij Thomas' commentaren op *De sensu* en *De memoria*, omvat onder meer *De motu animalium*³⁴. Deze tekst – vaak aangeduid als *Sententia (super) De motibus animalium* – begint met een algemene inleiding over de soorten en principes van beweging en met een situering van de tekst in Aristoteles' natuurfilosofie. Vervolgens wordt de tekst systematisch verduidelijkt, lemma per lemma.

Een opmerkelijke eigenschap van Petrus' commentaren is dat deze vaak bewaard zijn in meerdere versies. Dit geldt ook voor zijn commentaar op *MA*, waarvan drie versies bestaan. Hiervan was één duidelijk het meest verspreid; ze is bewaard in vijftien handschriften en werd meermaals gedrukt van de vijftiende tot in het midden van de zeventiende eeuw. Van de andere versies bestaan respectievelijk twee en drie handschriften. De eerste verschild slechts op enkele punten van wat we de *recensio communis*

31. Cf. HAMESSE, *op. cit.* (nt. 6), p. 208.

32. Voor de meest recente en accurate bio-bibliografie van Petrus de Alvernia, zie G. GALLE, "A comprehensive bibliography on Peter of Auvergne": *Bulletin de Philosophie Médiévale* 42 (2000), pp. 53-79.

33. Cf. *The commentary of Peter of Auvergne on Aristotle's Politics. The inedited part: Book III, less. I-VI*. Introduction and critical text by G.M. GRECH, Rome, 1967, p. 21.

34. Petrus becommentarieerde meerdere *Parva Naturalia* ook *per modum questionis*. De *Questiones in De motu animalium* die men aantreft in de handschriften *Oxford, Merton College 275* en *Rome, Bibl. Angelica, 549* moeten wellicht aan Petrus toegeschreven worden.

hebben genoemd; de tweede verschilt aanzienlijk wat betreft formulering, al blijft de doctrine ongeveer gelijk (althans in het deel dat we hebben vergeleken).

Petrus' *Sententia* was bijzonder invloedrijk. Al moet men zich hoeden voor een "panalvernianisme" – waarbij men in alles de invloed van Petrus meent te ontdekken –, toch lijkt het niet overdreven te stellen dat zijn commentaar het basishandboek was voor wie *MA* bestudeerde. Dit merkt men eerst en vooral aan de sporen van de commentaar in de handschriften van Moerbekes vertaling. Deze sporen kunnen gaan van de hele commentaar, toegevoegd in de marge, over fragmenten tot geïsoleerde woorden. We geven hier slechts één opmerkelijk voorbeeld van de laatste categorie.

In *MA* 701b2-10 trekt Aristoteles een parallel tussen de beweging van marionetten (αὐτόματα) en een karretje (ἀμάξιον) met wielen van verschillende grootte enerzijds, en van dieren anderzijds. Moerbeke transcribeerde het Griekse αὐτόματα³⁵. Op zijn beurt interpreteerde Petrus dit als *ea que videntur in se habere principium motus*. Daarmee verschoof hij de betekenis van het woord van een specifieke ("marionetten") naar een algemene betekenis. Petrus' bijhorende voorbeeld is dat van een klok (*horologium*)³⁶. Wanneer even later in de tekst *cylindris* (κυλίνδροις) voorkomt – een hapax in Aristoteles' oeuvre dat wellicht verwijst naar een soort speelgoed³⁷ –, interpreteert hij dit in het licht van dat voorbeeld: *in chilindris id est in orologiis*. Op haar beurt vond deze interpretatie een weg naar Moerbekes vertaling, eerst als een marginale glosse, later (in een van de afgeleide peciënexemplaren) ter vervanging van het oorspronkelijke woord.

Het belang van Petrus' commentaar blijkt niet alleen uit de sporen die men ervan aantreft in de handschriften van de vertaling, maar ook uit zijn invloed op andere commentaren. Zo is de korte commentaar van Walter Burley eigenlijk niet veel meer dan een

35. Petrus schreef wellicht *anthomata* i.p.v. *automata*; *antomata* is als variant geattesteerd in de handschriften van *MA*. Over de woorden *automata* en *antomata* in de *Aristoteles Latinus*, zie: MINIO-PALUELLO, " 'Antomata', Purg. X, 128, e i testi latini della biologia di Aristotele": *Studi Danteschi* 50 (1973), pp. 111-150.

36. Nussbaum merkt op dat "both Buridan and Burley substitute for the puppets the example of a weighted clock" (NUSSBAUM, *op. cit.* (nt. 15) p. 347). Deze stelling is eigenlijk niet correct, aangezien het voorbeeld van de klok voortvloeide uit Moerbekes transcriptie en de interpretatie ervan door Petrus. Het weze nogmaals opgemerkt dat Nussbaum niet op de hoogte is van het bestaan van Petrus' commentaar, laat staan van het feit dat deze de voornaamste bron was voor Burley.

37. Zie NUSSBAUM, *op. cit.* (nt. 15), p. 348.

herwerking en samenvatting van het werk van zijn voorganger³⁸. Ook de anonieme commentaren in de handschriften *Basel, Universitätsbibl., F.V.10* en *Oxford, Bodleian Library, Digby 44* lieten zich duidelijk door Petrus inspireren.

6. BESLUIT

In dit artikel hebben we geprobeerd enig licht te werpen op de receptie van Aristoteles' *De motu animalium* in de Middeleeuwen. In vergelijking met de rest van het *Corpus Aristotelicum* werd de tekst relatief laat herontdekt. Pas rond het midden van de dertiende eeuw vond Albertus Magnus een – nu verloren – vertaling van de tekst, waarvan men de sporen kan terugvinden in zijn parafrase *De principiis motus processivi*. De anonieme vertaler moet wellicht gesitueerd worden in Zuid-Italië. Een tweede vertaling werd rond 1260 gemaakt door Willem van Moerbeke en naderhand door hemzelf licht herwerkt met behulp van een zeldzame Griekse traditie. Zijn vertaling kende een ruime verspreiding, onder meer aan de universiteit van Parijs, en lag aan de basis van heel wat commentaren.

In verband met deze commentaartraditie is het opmerkelijk dat de middeleeuwse filosofen *MA* in de eerste plaats tot de *Parva Naturalia* rekenden. Als zodanig is het enigszins misleidend te stellen dat *MA* als enige van de zoölogische traktaten interesse bleef opwekken in de veertiende en vijftiende eeuw³⁹. Eveneens opmerkelijk is het contrast met de receptie van het andere traktaat over beweging van dieren, *De incessu animalium*, dat eveneens pas met Moerbeke bekend werd, ook tot de *Parva Naturalia* werd gerekend, maar nauwelijks werd bestudeerd.

Wanneer we abstractie maken van Albertus Magnus' *De principiis motus processivi*, blijkt Petrus de Alvernia's *Sententia De motibus animalium* predominant geweest te zijn en vele commentaren beïnvloed te hebben. Petrus' commentaar bleef een standaardwerk tot in het midden van de zeventiende eeuw, toen meteen ook de hele commentaartraditie tot een einde kwam. Voor

38. Dit werd niet opgemerkt door de moderne uitgevers van de tekst, F. SCOTT en H. SHAPIRO ("Walter Burley's commentary on Aristotle's *De motu animalium*": *Traditio* 25 (1969), pp. 171-190).

39. Cf. B. VAN DEN ABEELE in zijn overigens uitstekende artikel "Le 'De animalibus' d'Aristote dans le monde latin: modalités de sa réception médiévale": *Frühmittelalterliche Studien* 33 (1999), p. 314.

Moerbekes vertaling had dit een belangrijk gevolg. Door haar band met Petrus' commentaar bleef ze – in licht gewijzigde vorm – gebruikt worden, ook toen nieuwe renaissancevertalingen het licht hadden gezien.